

Жилкубаева А.Ш.

**ТАГАМ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ «ҚОНАҚЖАЙЛЫҚ» КОНЦЕПТИСИ
(түркі тілдері бойынша)**

Жилкубаева А.Ш.

**КОНЦЕПЦИЯ «ГОСТЕПРИИМСТВО» У ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ
(по турецким языкам)**

УДК: 811.512.12:664

В статье автор используя материалы тюркских языков раскрывает концептуальную картину, связанную с гостеприимством данных народов.

The author using the materials of the Turkic languages reveals the conceptual picture related to the hospitality of these people.

Бүгінде тіл біліміндегі «концепт» мәселесі бірнеше ғылымдар контекстінде базалық ұғымға айналып отыр. Оны лингвомәдени ерекшеліктерді бойына жинаған сөздік және тілдік категориялар арқылы көрінетін менталды білім ретінде танымыз.

Концепт адам санасында әмбебап қызмет атқарады. Ғалым В.Н.Телияның көзқарасы бойынша, белгілі бір заттың жалпы абстракциялы белгілерінің жиынтығы концептіні құрайды. Концептіні белгілі бір зат не құбылыстың әлемдегі типтік образдары мен «прототипін» қалыптастыратын категория екенін автор ерекше атап өтеді.

Концепт туралы теориялық тұжырымдар жасауда көптеген зерттеушілер концептінің мәдени элементерінің бірі ғана болады деген пікірді негізге алады. Ғалымдар А.Вежицкая мен Ю.Н.Михайлова концепт ұғымы лингвистикада «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері» деп көрсетеді. Ресейлік лингвомәдениеттанушы ғалым В.Маслова концептінің зерттелу қырын: мәдениеттанымдық аспектіде, семантикалық аспектіде (тілдік таңбаның семантикасы концепт мазмұнының қалыптасуының бірден-бір құралы болып табылады), адамның жеке және халықтық тәжірибесі негізінде жинақтаған білімін зерттеу аспектісінде қарастыру керек деп көрсетеді [1.42].

Ғалымдар Н.Д.Арутюнова, Т.В.Булыгина, А.Г.Шмелев, Н.Ф.Алефиренко, Д.С.Лихачев, Е.С.Кубряковалар концепт сөз мағынасынан туындамайды, ол адамның жеке және халықтық тәжірибесінің сөз мағынасымен «қақтығысуының» нәтижесі болып табылады деп дәлелдейді.

Концепт теориясын ұлттық тіл білімі аясында ғылыми негіздеуде бірқатар қазақ зерттеушілерінің еңбектерінде қарастырған ой-тұжырымдары бар. Айтылған оймен байланысты «концепт» мәселесіне ерекше тоқталып, оның ұғым, мағына және фреймдік құрылымдарға қатысын, оның теориялық өрісін кеңейте түскен танымал ғалым Н.Уәлидің еңбегін атауға болады.

Қазіргі лингвистикада концепті үш түрлі - лингвистикалық, когнитивтік, мәдениеттанымдық бағытта талдана қарастырылып келеді. Қай қырынан алып қарасақ та, концептіні – адам санасының ойлау бірліктері мен жандүниесінің, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі деумізге болады.

Кез келген этнос өз дүниетанымын тіршілігінде нақты көріп білген, бақылау нәтижесінде көз жеткізген фактілер арқылы болмыстық концептілер жүйесінің негізгі құрылымдық бөлшектерін қалыптастырады. Мысалы, әр ұлттың дастархан мәзірі және оған байланысты туындаған салт-дәстүр, жөн-жоралғыларынан сол халықтың ұлттық мәдениетінің қалыптасу жолдарын, ерекшеліктері туралы көп мағлұмат алуға болады. Бұл жөнінде азербайжан ғалымы К.Т.Карашағлы: «... кушания, как известно, являются важнейшими элементами материальной культуры. Зачастую на основе состава, приготовления и использования кушаний становится возможным выяснить не освещенные в достаточной мере в исторических документах важные вопросы прошлой жизни исследуемого народа. Например, характеры хозяйственных занятий, уровня развития производительных сил и даже ряда бытовых вопросов», - деп жазады [2.40]. Осы ретте, түркі халықтарының болмыстық таным ерекшеліктерін «қонақжайлық» концептісінен байқаймыз.

Қонақжайлық адамзатқа тән мәдени құбылыс. Көшпелі түркі тектес халықтарда қонақжайлық этностың дүниетанымына орныққан, жоғары мәдени қазынаның бірі ретінде діни көзқараспен біте қайнасқан байырғы құбылыстардың бірі болып саналады. Орта Азия халықтарының қонақжайлығы мен қонақ күту дәстүрінің этнотерриториялық ерекшелігіне өткен ғасырдың орта шенінде ғалым А. Вамбери зерттеу жасаған. Автор: «Орта Азия тұрғындары қонақжайлығымен ерекше, мұндайды шығыста кездестіре алмайсыз. Түрік, араб, парсылардың бұл көне дәстүр жөнінде түсінігі тым көмескі. Ал, Орта Азиядағы қонақжайлық – оларда тау біткен қасиет. Олар жыртқыш, жабайы, опасыз болуы мүмкін, бірақ қонақжай болмауы мүмкін емес», - деп көрсетеді [3. 36]. Осы ретте түркі халықтарында «қонақ келсе, құт келеді», «ума келсе қут келур», «кісі келсе есің шықсын, есебін артынан санап ал», «қонақ тойбудум деп таарынбайты, сойбоду деп таарынат» деген мақалдар ауызекі тілге айналған деседі.

Түркі халықтарының ішінде - қазақ халқының қонақжайлығы туралы сөз қозғағанда әр кезеңнің тарихи ақиқатын білумен қатар, өмір сүруші этностың терең философиялық, әлеуметтік жағдайынан да хабардар боласыз. Мысалы, қонақжайлық жөніндегі ел арасында айтылатын көптеген аңыз-әңгімелердің бірі – тапқырлық, шешендігімен әйгілі Сырым батыр айтыпты деген мына сөз көп нәрсені тұжырымдайды: орыстың бір көпесінен Сырым батыр: «қазақ бай ма, мына орыс сен бай ма? – деп сұрапты. Әрине, «пәлен сомым, үйім,

Түркі халықтарының ішінде - қазақ халқының қонақжайлығы туралы сөз қозғағанда әр кезеңнің тарихи ақиқатын білумен қатар, өмір сүруші этностың терең философиялық, әлеуметтік жағдайынан да хабардар боласыз. Мысалы, қонақжайлық жөніндегі ел арасында айтылатын көптеген аңыз-әңгімелердің бірі – тапқырлық, шешендігімен әйгілі Сырым батыр айтыпты деген мына сөз көп нәрсені тұжырымдайды: орыстың бір көпесінен Сырым батыр: «қазақ бай ма, мына орыс сен бай ма? – деп сұрапты. Әрине, «пәлен сомым, үйім, арбам, малым бар, мен баймын» деп жауап бергенде, батыр: «мүлде қателесесің, мәселен, жол жүрер болсаң, жолазыққа деп қаншама жүк көтере жүресің. Ал, әрбір қазақ айшылық жол жүрсе де, бір түйір азық алмайды, өйткені, жолай ауыл-үйдің кез келгенінен тамақ ішіп қана емес, қонып, күтіліп, аттанады. Сондықтан, ең бай халық – қазақтар» деп айтқан екен [4. 56].

Көшпенділердің тұрмысында «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» деген белгілі паремиологиялық формула жолаушының кезіккен ауылға түсіп, тамақтанып, қонып аттануға еріктілігін меңзеген. Мысалы: « - *Бәйбіше, кідіре тұр. Жоқ қарап жүріп соққан қазақтың да екі шәй, бір ет сыбағасы бар шығар. Маған қарамай іше беріңіздер. Аман болса өзімнің сыбағалы шәйім де келер, - деп қолындағы насыбайды аузына бір-ақ ытқытты*» (Ә.Кекілбаев. Бір шоқ жиде, 427б). Осы орайда тағам атауларына байланысты бірқатар түркітанушы және этнограф ғалымдар: Р.Карутц, С.М.Абрамзон, К.Т.Карашағлы, С.А.Токарев, Шоқан Уәлиханов, А.Вамбери, Л.П.Потапов, Б.Залеский, Д.Катранның еңбектеріне сүйене отырып, түркі халықтарының өмір салтында қонақ күтуге байланысты бірқатар қағидалар қалыптасқанын байқадық:

«Асың барда ел таны беріп жүріп, атың барда жер таны жесіп жүріп» қағидасы – Бұл кез келген ер азаматтың тек үй шаруасында отыра бермей, ел көріп, жер көріп, жұртпен араласып, өмірдің мәнін, заманның ағысын таны деген ұғымнан туса керек. Тілші С.Шүкірұлы бұл мақалдың астарын: «қазақтың берекесі — дастарқаны, дастарқан үстіндегі пейілі» деп көрсетеді. [5.87].

«Құдайы қонақ» қағидасы – кез келген үйге қонуға кездейсоқ түскен қонақ. Халық ұғымында келген бейтаныс қонақты күтпеу – Тәңірдің бергелі тұрған несібесінен қағылу деп түсінгендіктен, оны аттан түсіріп, амандасып, атын байлап, есік ашып, үйге кіргізіп, төрге шығарып, астына сырмақ төсеген әрекетімен байланыстырамыз. Сондай-ақ, көне заң шығарушылар - Қасым мен Есім ханның өздері жарғыларында «құдайы қонақты қондырмай жіберген үй айып төлейді» деген ережені заң күшіне енгізген болатын.

«Қырықтың бірі – қыдыр» қағидасы – келген қонақтың жас-кәрісіне қарамай, «қыдыр келді», «қырықтың бірі – Қыдыр», «мыңның бірі – Уәли» деген сенім-түсінік бойынша көңілін аулап, ас-суын беріп, атын жемдеп аттандыратын тәсіл. Бұл жерде, келген қонақты құма, оның шарапаты тиеді, бірінен болмаса екіншісінен құт келеді деген сенім халық болмысында берік қалыптасқан. Қазақтың «бес нәрсеге асық бол» дегендегі біреуі – келген қонақты күтуді меңзеуден туған қағида деп білеміз.

«Бөлінбеген енші» қағидасы – қонаққа берілетін қонақасыны “бөлінбеген енші” деудің өзі қазақ арасына кең тарап, дәстүрге айналған ұғым. Әрбір жолаушы кез келген қазақ үйінде қонақ асыны “бөлінбеген еншім” деп талап етуге еркі бар. Бөлінбеген енші хақында мынандай бір аңыз да айтылады: Алаш хан үш баласына (үш жүз) қартайған шағында енші бөліп беретін болыпты. Сөйтсе, хан барлық мал-мүлкін бірдей етіп, төртке бөлген. Бұған танданып, сұраған балаларына «бір-біріне қонақ болғанда соятын сыбағаларың» деп, төртінші еншіні ортақ етіп қалдырдым,- деген екен. Бұл дәстүрді Ә.Кекілбаев дәл суреттеген. “Бір шоқ жиде” повесінде көркем сипатталған: “*Айналайын ата-бабаның он екі жілік, отыз омыртқа, қырық қабырғаны тап осынша тәптештеп мүшелейтіні де тегіннен-тегін емес-ті. Артындағы ұрпақ бір-біріне көз алартпасын деп, әр қайсысына бір-бір сүйек еншілеп кеткен. Ұшарын жесел, қонарын сай білетін көшпелі елдің перзенті қай қара қазанда да өз сыбағам бар деп ойлайды. Сонда сыбағалы жілігі бұйырмаса, атасын атып өлтіргеннен аз тұлданбайды. Ер бала бес жаста құман ұстап қонақтардың қолына су құяды, он жастан бастап пышақ ұстап ет турады, он бес жастан бастап табақ тартады, жиырмасында кезігін жалаңдатып табақ жасайды. Сонда ықлым заманнан келе жатқан үрдісті бұзып жілік шатастырсаң, маңдайыңнан бұзау тіс қамшымен бір-ақ тартып, айдап шығады. Бетіңе таңба түскені ештеңе емес, сені тапқан ата-ана тірідей жерге кіреді*” (Кекілбаев, Бір шоқ жиде, 129).

«Барымен базар» қағидасы – құдайы қонақпын деп келген адамды сыртқа итермей, жылы шыраймен қарсы алып, шамасы келгенше сый-құрмет көрсетіп, қолында барымен сыйлап аттандыру үй иесінің парызы деседі. Қонақ болу үшін оның таныс болуы, діндес, теңдес болуы шарт емес. Жолаушылап жүрген мейман да ас үстінде сыпайылық танытады, тіліміздегі «қонақ қойдан да жуас, май берсе де жей береді», «сыйлап берсе, суын іш» деген мақалдар осы құбылыстарды бақылаудан туса керек.

«Жел айдаса бармайсың, дәм айдаса қалмайсың» қағидасы – дйттеген жеріңе жете алмай, кедергіге тап болып, «жолым болмады» деп отырғанның өзінде, жолаушылайтын пендеге аяқ астынан жол түсетін кездері болады. Ойламаған жерден қонақ болып, сол үйдің дәмі бұйыратын құбылысқа байланысты айтылса керек. Сондай-ақ, жөн сұрауға бұрылған жолаушы қанша асығыс болса да, «дәмнен үлкен емес» деген ұғым бойынша, бас сұққан үйінен «қуыс үйден құр шықпау» керек, яғни дәм ауыз тиіп кетуі тиіс деген түсініктің қазақ арасында берік сақталғанның белгісі ретінде бұл қағида айтылатындай.

«Табақ тарту» қағидасы – келген мейманның жасына, беделіне, шыққан тегіне т.б. жағдайларына қарамастан, сый-құрмет танытып, кәделі сыбағасын беріп күту жағы қазақтың қонақжайлығындағы ерекше дархандықты көрсетеді. Осымен байланысты қазақтың дастарханға табақ тарту салтынан этникалық ортадағы әлеуметтік жікті, гендерлік ерекшелікті, психологиялық құбылысты аңғаруға болады. Табақ түрлері: бас табақ, жай табақ, жастар табағы, құдағи табағы, қыздар табағы, сый табақ, күйеу табақ түрлері әркімнің өз сыбағасына қарай үлестірілген.

Зерттеу деректері бойынша түркі халықтарының қонақ күту салтында қазақ халқының қонақжайлылығын ерекше атауға болады. Қонақжайлылық - «қонағы айтпай қонатын, көршісі айтпай кіретін» халқымыздың қанына сіңген дәстүрлік әдеби. Біздің халықтың этнографиясын зерттеген шетел зерттеушілерінің өздері «Қазақтардың ең жақсы жақтарының бірі – қонақжайлық» деген пікірді бекерге айтпасқа керек. Үйіне келген мейманға ілтисат көрсетіп, денсаулығын, мал-жанының амандығын сұрап, оның көңіл – күйі мен зауқына, онымен болатын әңгіме тақырыбына ерекше мән беріп отыру қазақ даласында қонақ күтуге байланысты қалыптасқан жазылмаған заң. Осы салттың ерекше көрінісін М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясынан былайша кездестіреміз. «Әйгерімнің кең жылы үйінде Базаралыдай сый қонақты үлкен ықыласпен күткен ажар бар. Кілемдер тұтылып, әсем толы сырмақтар жазылыпты. Абай айналасындағы жас - жаранның бәрі де Базаралының әңгіме, әзіліне, қас- қабағына қарап құрақ ұшады. Сағынған достар бейілін танытады», - деп берілген [6. 36].

Ұлт тілінің негізіндегі әрбір концептуалдық жүйе қоғамда қабылданған сол дәуір үшін әлеуметтік маңызы жоғары өзіне тән ерекшелігі, құны бар, оның даму үдерісіндегі тарихи кезеңдердегі «әлем кескінін» суреттейтін мәдени, эстетикалық және басқа да құндылықтарға сүйенеді. «Қонақжайлық» концептісін қарастырғанда «сый», «құрмет», «сыйластық» сияқты ұғымдардың қатар жүретінін байқадық. Сыйлау дәстүріне ерекше мән берген қазақ - сый қонағын қатты құрметтеген, төбесіне хан көтерген. Осы тұрғыда қазақ отбасындағы гендерлік сипатты танытатын құбылыстарды байқауға болады: отағасы келген қонаққа психологиялық тұрғыдан демеу болса, ал әйелдер жағы мол дастархан жаю арқылы өзінің кеңпейілдігі мен сый-құрметін танытқан. Мәселен, келген мейманға алдымен сусын ұсынғанда кесе немесе аяқты үлкен адамға қос қолымен, жалпы сый адамдарға оң қолымен ұстап, сол қолын оң қолының білегіне тигізе, қос қолдап басын сәл иіңкіреп беру арқылы қазақ әйелі бойынан үлкен имандылықтың ізін байқаймыз, әрі үй иесінің бұл әрекетті келген адамды жатсынбай, бірден бауырына тартып, сыйлау дәстүрінің алғашқы шартын танытқаны деп білеміз.

Түркі халықтарының қонақ күтуге байланысты дәстүрлерінде ұқсастық болғанымен, дастархан мәзірін дайындауда біраз ерекшеліктер бар. Мысалы, қазақ сыйлы қонағының алдына қойдың басын тартатын болса, хакас халқы ең қадірлі қонағы үшін қойдың ұшасын (уча), жауырынын (чарын) даярлаған екен. Бұл халықта сыйлы мүше болып табылатын қой ұшасын қонағына тартар алдында, үйімізден құт-береке кетпесін деп құйрық майдың ұшынан кесіп алып қалатын ырымдары сақталған. Егер, қонаққа үлкен әйел адам келсе, қонақжайлықтың нышаны ретінде қойдың төсін (хой төзі) тартқан. Ал, бас бұл халықтың дастарханында сыйлы мүшеге саналмаған.

Қазақ халқындағыдай түркітөктес тувин халқы да өзінің қонақжайлық қасиетін тағам тарту барысында ең сыйлы мүше деп ужа (уша) пен жамбасты атаған. Бұл халықтың қонағы етті кесіп алып алдымен, отқа лақтырған, одан кейін өзі жеп, өзінен соң қалған адамдарға таратқан.

Қонақжайлықтың мәрттігін қойдың «уша» мүшесі арқылы көрсету алтайлықтарда «ужа» делініп, ал, түркімендерде «уджа» делініп, буряттарда «ууса» делініп, монғолдарда «ууц», «ууц даллах» деп аталып ең сыйлы қонағына тартылған. Бұл ретте түркі халықтарының бірқатарына ортақ «біреудің төсін жесең, өзіңнің ұшанды сайла» деген мақал осы құбылыстан туса керек.

Этнограф-ғалым Шоқан Уәлиханов «Қырғыздар туралы жазбалар» туралы еңбегінде: «Орта Азиялық барлық халықтарда бас құрметті қонаққа тартылса, қырғыздарда керісінше: құймышақ пен жамбас қонақтікі, бас төменгісі болып есептеледі» деп жазған [7, 38].

Осымен байланысты халқымызбен бірге туысқан қырғыздарда ең қадірлі бас (баш), одан кейін жамбас (жамбаш), асықты жілік (жото жилик), ал, жылқы етінен сыйлы қонаққа ұша (уча), қабырға, шұжық (чучук) және жал тарту «сый» тағамына жатқан. Әйелдерге кәделі сыбаға ретінде құймышақты (куймулчак) тартқан.

Өзбек халқында сыйлы қонаққа тағам даярлау гендерлік сипатқа ие. Отбасында күнделікті тағамды әйелдер әзірлесе, үлкен жиынға ер адамдар дайындаған. Бұл салт қазіргі өзбек тұрмысында әлі күнге дейін сақталған. Мысалы, өсіңкі бидай суы мен ұн киселінен дайындалатын «сумалак» тағамы тек әйелдер үшін жасалса, суға не еттің сорпасына қайнатылып алынған қамырды етпен бірге қадірлі тағам ретінде жейтін «нарынды» тек еркектер дайындап, өздері ғана жеген.

Қай халықтың болмасын, адамды сыйлау дәстүрінде алдымен жасы егде тартқанды немесе қарт адамды сыйлаудың орны ерекше. Мысалы, барша мұсылман елі тойлайтын Ұлыстың ұлы күні – «Наурыз» мерекесінде, соғымға сойылған өгіздің шекесінен дайындалатын «бел көтерер» асы – қазақ халқында қыстан аман шыққан қарт адамдарға сыйлы тағам ретінде ұсынылған.

Қорыта келгенде, ежелден ескі салт ретінде қалыптасқан қонақ күту дәстүрі қай халықтың болмасын адамгершілік, азаматтық, болмыстық, меймандостық, ынтымақтық ерекшеліктерін танытқан. Бұл ерекшеліктер тіл білімінде «қонақжайлық» концептісінің құзырында екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. -Мн: ТетраСистемс, 2004.
2. Карашаглы К.Т. Материальная культура азербайжанцев. Баку, 1964
3. Вамбери А. Очерки Средней Азии. –М, 1868.
4. Қазақтың шешендік сөздері. –Алматы: Ана тілі, 2007.
5. Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? –Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
6. Әуезов М. Таңдамалы шығармалар жинағы. -Алматы: Ғылым, 2002.
7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. -Алматы: Жазушы, 1995.